

PAPER DETAILS

TITLE: Salih Zeki ve Asâr-i Bâkiye'nin 1960'larda Yapılmış Bir Çevirisi

AUTHORS: Hülya SENKON

PAGES: 33-42

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/13274>

SALİH ZEKİ VE *ASÂR-I BÂKİYE*'NİN 1960'LARDA YAPILMIŞ BİR ÇEVİRİSİ*

Hülya Şenkon**

Salih Zeki Bey (1864-1921), Türkiye'deki matematik tarihi araştırmalarına öncülük eden ünlü eseri *Asâr-ı Bâkiye*'yi, bilindiği gibi, dört cilt olarak düzenlemiştir. Eserin, trigonometri ve aritmetik konularını ele alan ilk iki cildi 1913 yılında İstanbul'da basılmış, geri kalan kısmı yazma halinde kalmıştır.¹ Salih Zeki ve *Asâr-ı Bâkiye* hakkında bugüne kadar çeşitli yayınlar yapılmış ve son yıllarda, eserin 1913 yılında basılan ilk iki cildi günümüz Türkçesi'ne çevrilerek Ankara'da yayımlanmıştır.² Bu sunumun amacı, *Asâr-ı Bâkiye*'nin ilk üç cildinin (trigonometri, aritmetik ve astronomi), 1960'larda bir çevirisinin³ yapılmış olduğunu hatırlatmak ve yapılan çeviriyi tanıtmaktır. Arap harflerinden Latin harflerine yapılan bu çevirinin daktilo edilmiş 411 sayfalık bir kopyası, üç dosya halinde bugün Türk Matematik Derneği'nin arşivinde bulunmaktadır.⁴

Çeviriyle ilgili dosyaların üzerinde tarih bulunmamaktadır. Çevirinin 1961 (Salih Zeki'nin ölümünün 40. yılı) veya 1964 (Salih Zeki'nin doğumunun 100. yılı) yılında yayımlanması düşünülmüş olmalıdır. Bir matematik tarihi kitabı olan *Asâr-ı Bâkiye*'nin çevirisinin yapılması ve yayımlanması konusundaki girişim, bir matematikçiden, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi profesörlerinden Dr. Nazım Terzioğlu'ndan gelmiştir.⁵

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı tarafından Sevinç ve Erdal İnönü Vakfı'nın katkılarıyla düzenlenen "Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu"nda (20 Aralık 2004) sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Prof.Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Matematik Bilgisayar Bölümü; Türk Matematik Derneği Genel Sekreteri.

¹ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde TY 903, 904, 905.

² Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkiye*. Cilt 1, 2, 3. Yay. haz. M.Dosay Gökdoğan, R.Demir, Y.Unat, M.Kılıç. Babil Yayıncılık, Ankara 2003 ve 2004.

³ Burada, Arap harflerinden Latin harflerine yapılmış bir transliterasyon söz konusu olmayıp, günümüz Türkçesine çeviri söz konusudur. O bakımdan, bu makalede çeviri teriminin kullanılması tercih edilmiştir. Ancak, bir kısım bilimsel terimlerin aynen korunduğunu da burada belirtmek gerekir.

⁴ Bu çevirinin ikinci bir nüshası, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı ve Tıp Tarihi Bilim Dalı kitaplığında olmalıdır. Celâl Saraç'ın incelediği nüsha, bu nüshadır.

⁵ Nuran Yıldırım, "Nazım Terzioğlu," *Bilim Tarihi*, Sayı 16, Şubat 1993, s.11-19 içinde s.17.

1960'lı yılların başında çe İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Süheyl Ünver, 20.3.1961 tarihindeki "Salih Zeki'nin basılmasına teşviki kararına varmak üzere" toplantısında matematikçiler (Cahit Arf, Ali Rıza Hamid Dilgan), bir astronom (Bec Uzilek) ve bir tıp tarihçisi (Bec

Süheyl Ünver, Temmuz 1961 Tıp Tarihi Enstitüsü'nde toplanan ve Riyaziyat Kamusu[nun] ana kısmı olduğunu ve komisyonun, bu yıl 100. doğum yılına yetiştirilmesi

Her ne kadar Celâl Saraç ve teşebbüsüyle gerçekleştirildiği tarafından yapıldığı kesin olarak Hamid [Sayman] tarafından yapılmış ilişkin üçüncü cildinin basımı sırasında ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi hazırlanan bir raporun varlığı bulunmamaktadır. Böyle bir raporun tashihlerinin Adnan Kırıl tarafından Çevirinin matematikle ilgili astronomiyle ilgili bölümünün görülmektedir. Ancak, çeviri kadarıyla, düzeltmeler metnin yapılmıştır. Burada çeviriyi 1960'lı yıllarda görülmektedir ve düzeltmeler tarafından yapılmıştır.

Prof.Dr. Nazım Terzioğlu Araştırma Enstitüsü'nün bir araştırmacı Vefa'daki mekânda *Asâr-ı Bâkiye* Komisyon, daha önce orada toplanmış

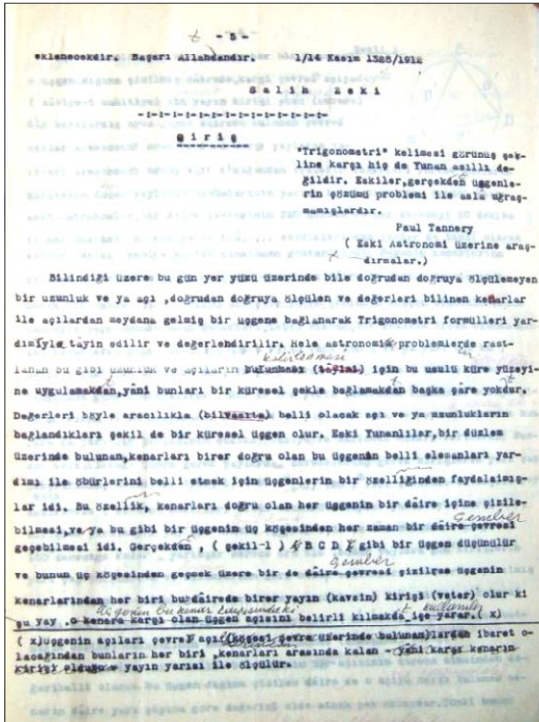
⁶ Celâl Saraç, *Salih Zeki Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 2001, s.107.

⁷ Süheyl Ünver'in, Salih Zeki'nin ölümünden önce Zeki (1864-2.VII.1921)" başlıklı yazısı gazete/dergi adı kayıtlı değildir.

⁸ N.Yıldırım, a.g.m., s.17.

⁹ Celâl Saraç, a.g.yer.

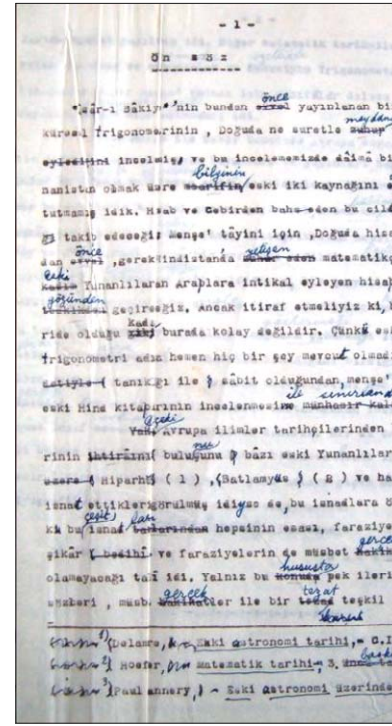
henüz asistanken, İmaret'te hocalarımın *Asâr-ı Bâkiye*'den söz ettiklerini hatırlıyorum. Rahmetli Hocam Orhan Ş.İçen, Altıntaş Büke, Macit Büke ve Giacomo Saban bir araya geldiklerinde, konuştukları konuların birçoğunda *Asâr-ı Bâkiye* yer alırdı. Fakat bu çevirinin yapıldığı ve raporun hazırlandığı dönemde, 1961'de, ben henüz Fakülte'ye yeni girmiş bir öğrenciydim. O nedenle o aşamayı bilemiyorum. 1976 yılında rahmetli Nazım Terzioğlu Hocamızı kaybettik. 1980 yılında Türk Matematik Derneği'nin sekreterlik işlerini yürüten Altıntaş Büke Hocamız bana dernekle ilgili evrakı teslim ederken, Nazım Bey'in çok önem verdiği evrakı "Bunlar çok önemli evrak; Hülyacığım, bunları çok iyi muhafaza etmemiz lazım" diyerek ambalaj kâğıdına sarılmış büyük bir koli teslim etti. Bu koli, Türk Matematik Derneği'nin her taşınmasında yer değiştirdi ve her yer değiştirmede o kolinin kâğıtlarını ben yeniden değiştirdim. Sayın Prof. Dr.Feza Günergun, bu konuyla ilgili olarak beni ziyaret ettiği zaman koliyi açtım, bütün arşivi deştim ve üç ayrı dosya halinde *Asâr-ı Bâkiye* çevirisi ortaya çıktı.

Asâr-ı Bâkiye'nin ilk iki cildinin çevirisinden örnekler

Giriş (Medhal)
bölümünün bulunduğu sayfa, P.Tannery'nin "Trigonometri kelimesi görüldüğü gibi hiç de Yunan asıllı bir kelime değildir. Eskiler, gerçekten üçgenlerin çözümü problemi ile asla uğraşmamışlardır" sözü ile başlamaktadır. "Doğuda trigonometri ilminin meydana çıkması" başlıklı birinci bölümün ilk sayfasının üzerinde, göreceğiniz gibi, el yazısı ile düzeltmeler yapılmıştır. Bunların kimler tarafından yapıldığını bilmiyoruz. Yazıların farklı olması, daktilo edilmiş çevirinin birden fazla kişi tarafından okunup, düzeltilmiş

olduğunu düşündürmektedir.

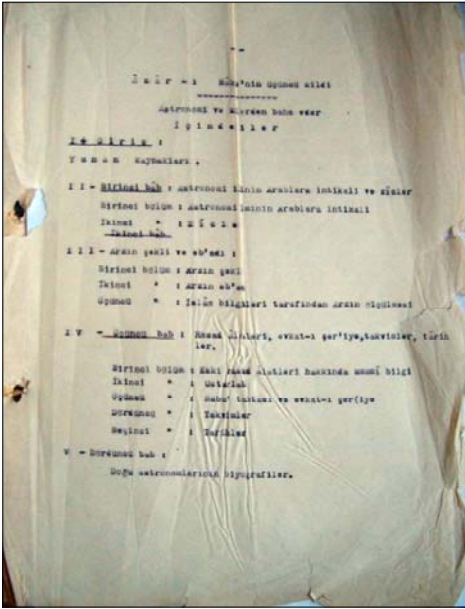
çevirinin dilini sadeleştirmek a
önce, hakikat yerine gerçek yaz
karakterlerin (Yunan rakamların

Astronomi ve zîclerden

Asâr-ı Bâkiye'nin astron
alan üçüncü cildinin içeriği ö
tanıtılmıştı.¹⁰ Biz burada,
değerlendirmek yerine, örnek
çevirinin içindekiler sayfasıdır
oluşturduğunu görmekteyiz:

Giriş: Yunan ka
Birinci bâb: Astron
İkinci bâb: Arzın şel
Üçüncü bâb: Rasad âl
Dördüncü bâb: Doğu ast

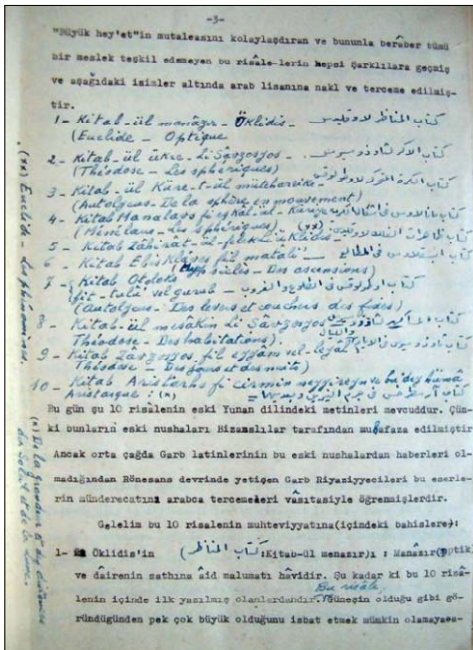
¹⁰ Çevirinin İstanbul Üniversitesi İstanbul
dayanılarak yapılan değerlendirme için

Giriş bölümünün başında, Rouse Ball'ın *Matematik Tarihi* kitabındaki temel görüşü "Arabların, herhalde ilk malumatı Yunanlılarla Hintlilerden almış oldukları şek ve şüphe götürmez ve denilebilir ki Arab ilmi bu malumat üzerine kurulmuştur" sözleriyle yer almaktadır. Yine *Giriş* bölümünde, heyet-i kübra (büyük astronomi) olarak nitelendirilen ve Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilen önemli astronomi eserleri sıralanmaktadır (Çeviri, c.III, s.3). Bu sayfadaki eser isimleri, daktilo metne el yazısıyla ve Latin harfleriyle ilave edilmiştir ki, bu da ilaveyi yapanın çeviriyi yapan kişi olduğunu düşündürmektedir.

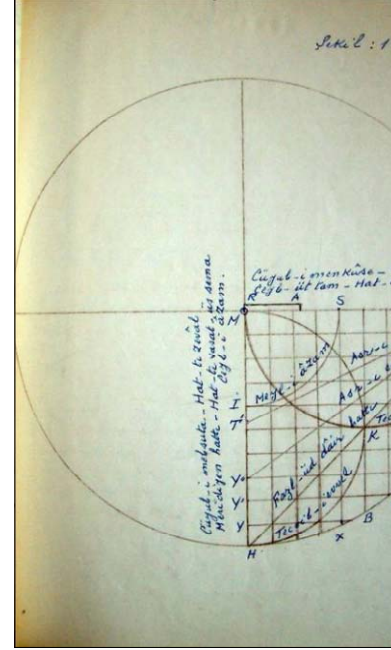
Birinci bâb'da, Salih Zeki'nin *İskenderiye Darülfünunu* olarak isimlendirdiği, Arap âlimleri tarafından *Ruvak ül-hikme* olarak, Batı dünyasında ise *Museum* adıyla tanınan bilim kurumunda yapılan astronomi çalışmaları tanıtılmaktadır ve doğal olarak, Batlamyus'un *el-Macesti* (*Almagest*) adlı eserine ağırlık verilmektedir.

Birinci bâb – ikinci kısım, zîcler konusuna ayrılmıştır ve zîcin tarihi ile başlar: Farsça *zik* kelimesinin Arapçalaştırılmış şekli olduğu sanılan bu terim, eski İslam astronomları tarafından yıldızların hareket ve konumlarını gösteren ve bunların belirli bir andaki değerlerini tayine hizmet eden sayı ve rakam cetvellerini içeren çizelgelere verilen addır. Mevcut zîclerin en eskisi,

Batlamyus'un *el-Macesti*'sinde bulunanlardır. Salih Zeki, Kopernik sisteminin kesin kabulünden sonra Batı'da hazırlanan yeni astronomi cetvellerinin yayılışına kadar, Doğu'da hazırlanan zîclerden de özetle bahsetmektedir.

Batlamyus'un *el-Macesti*'sinin aleminde yayılması üzerine, bu hususu, bu bilginlerin dikkati etmiştir. Böylece resmi ve hu ölçüm yapılmıştır. Örneğin el-yapmış, Halife Memun, bir dere kuruluna gözlemler yaptırmış, U astronomik gözlemler yapmış ve

fark kadardır– doğruluktaydı. B aletlerinin ancak eski Yunanlı ettirilmiş olanlarından başka bir oryantalistler, Doğuluların dü (pandüllü) saatin Doğu'da b dayanmayan iddiaların ilmi h meselesi, henüz tarih bakımında ve ne zaman, kimin tarafından değildir."

Üçüncü bâb – ikinci kısım, ustu Yunanlılar ve sonra Arablar kullanılmış olan bir rasat aletidi mânâsına olan *astr* lûgati ile

aldığını” söyledi. Dostum o gün adeta bir çocuk gibi seviniyor idi. Bir müddet kitabın ehemmiyet ve mahiyeti hakkında beynimizde söz cereyan ettikten sonra birden bire bana hitaben:

“Zeki Bey ! Şarklıların ulum-i riyaзиyeye ve heyetiyyeye etmiş oldukları hidemata dair bizde (Avrupalılarda) pek az malumat var. İstanbul’da birçok kütüphane mevcut. Bu kütüphaneler derununda el yazısıyla yazılmış, pek kıymetdâr kitaplar olduğuna şüphe yok! Boş zamanlarınızda bunları gözden geçerseniz – zannımca – tarih-i uluma cidden hizmet etmiş olursunuz” dedi ve müteakiben: “Ne dersiniz?” diye de beni isticvâb eyledi. Ben de ehemmiyetsizce “İyi olur... ama.” diye mukabele eyledim ve mecra-yı kelâmı değiştirdim. Fakat bir müddet sonra Mösyö Lemoine’in nezdinden çıkınca dostumun şu teklifi fikrimi işgal etmeğe başladı. Bir hayli düşündüm ve bir aralık kendi kendime “Acaba dedim, birçok taharriyatdan sonra hiçbir şeye destres olamaz isem zamanımı zayi etmiş olmaz mıyım?”

Riyaзиyun-i şarkiyenin ne yapmış olduğunu takdir edebilmek için evvel emrde kadim Yunanlıların bu fenlerde ne raddeye kadar ilerlemiş olduklarını bilmek iktiza ediyor idi. Evet, Araplar ve alelum şarklılar Yunanlılardan ne aldılar? Burasını bilmek icab ediyor idi ki, “Garplılara ne verdiler ?” sualine cevap vermek mümkün olsun.

İşte bunun üzerine kadim Yunanlılar nezdinde mütedavil olan riyaзиyatın tarihini tedkike başladım ve birkaç meşhur müellifin tarih-i riyaзиyatını muntazaman okudum. Fakat bu eserlerin hiçbirisi, bana lazım olan tafsilatı ita etmiyor idi. Zira bunların mündericâtı bazı tarihler ile *comptes-rendus* [zabıtlar] ve muhtıralardan hulasa edilmiş malumattan ibaret idi. Binanaleyh Paris’te tanıdığım bir iki zata müracaata mecbur oldum. Bunlar bana riyaзиyat-ı Yunaniyeye dair malumat-i vasiyasıyla meşhur bir zat tavsiye ettiler. Bu zat, Paul Tannery [1843-1904] idi. Mumaileyh Yunan heyeti ile Yunan hendesesi üzerine taharriyat-ı amîkiyede bulunmuş ve bu iki fenne dair ayrı ayrı birer cild kitap tahrir eylemiş idi. Gerek bizim Batlamyus dediğimiz Ptolemée’nin *Macesti*’sini gerek Öklidis (Euclide) hendesesini metn-i Yunanîlerinden tedkik etmiş idi.

Bir seneden ziyade bir vaktimi, bu eserlerin mütalaa ve tedkikine ve katiyen defnedilmiş olan heyet-i kadîmede kesb-i mümareseye hazır idim. Bundan başka medeniyet-i şarkiyede biraz da kadîm Hind çeşnisi olduğu rivayet edildiğinden Sanskrit lisanı üzere yazılmış kadîm kütüb-i riyaзиyenin tercümelerini tedkik etmek iktiza ediyor idi. Hamd olsun burada da Mister Kern ve Mösyö Rodet ile diğer bazı zevatın âsârı imdadıma yetişti.

Bu gibi malumat-ı evveliyeyi istihsal ve istihzar ettikten sonra idi ki, 1304 sene-i maliyesi evahirine [sonlarına] doğru kütüphaneleri yeniden ziyarete ve asıl maksudum olan tedkikatı icraya başladım. Bazı zaruri fasılalardan sarf-ı nazarla, üç sene devam eden bu tedkikatımı muntazaman zabt u kayd eylediğim gibi, bu sırada benden evvelce riyaзиyata ait müellifat-ı şarkiyeye dair Avrupa erbab-ı danişi tarafından yazılmış olan “*comptes-rendu*”ler ile muhtıraat ve makalatı da birer birer gözden geçirdim.

Şimdi ahababımdan pek muhterem bir zatın (Maarif Nazır-ı sabıkı Said Bey efendi) ısrarı üzerine bu matbuatımı neşr ediyorum. Fakat böyle müselsel ve muttasıl (tarih sırasına göre düzenlenmiş) bir tarih-i riyaзиyat yazacak değilim. Vakıa böyle bir

tarih zeka-yı beşerin şarkta riyaзиy terakkiyi göstereceği cihetle pe medeniyenin de dahl ve tesiri ola medeniyet mevcut olmamasına n olduğu üzere – faraziyyattan ve olamayacağı şüphesizdir. Bilakis, yazılmış olan emhat kütübü esas it yunaniye üzerine ne ilave ettik eylediklerini göstereceğim. Maks mefharetini [övünmelerini] yazm pesendanelerini [kendini beğenm kütüphanelerde medfun bulunan k gençlerimizin nazar-ı intibahlarını a tabında suhulet olmak üzere, dö Biruni’ye ithafen “*Asâr-ı Bâkiye*” cild, müsellesat-ı müsteviye ve kü olan diğer cildler de, hesap ve c kesitleri] aid olacaktır. Bundan baş her birinin hayat-ı ilmiye ve asâr- malumat da zeyl edilecektir. 1 Teşr

Asâr-ı Bâkiye: An unpu

Together with the *Kamu* the *Asâr-ı Bâkiye* is Salih Zeki’ astronomy. The first volume co the second treating the history c 1913. The third volume on astro

A project of translating t initiated by Nazım Terzioğlu (1 University in early 1960s or professors of mathematics, ast formed in 1961 to decide on manuscript of the *Asâr-ı Bâkiye* pages is actually kept in the arc present paper aims to introduce reasons unknown to us.

Key words: Salih Zeki, *Asâr-ı* history of astronomy, Turkish M Zeki, *Asâr-ı Bâkiye*, İslam bi Matematik Derneği

**Prof.Dr. Hülya Şenkon'un "Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu"nda
(20 Aralık 2004) yaptığı konuşmadan sonra sunulan görüşler**

Tosun Terzioğlu (Sabancı Üniversitesi): Salih Zeki Bey'in bu değerli eseri, bir dedektif hikâyesine dönüyor gibi. Bu yazılar kimin idi? Sayfaların numaralanmasını kim değiştirdi? Kim çevirdi? Bir komisyondan bahsediliyor. Bu komisyonun içerisindeki, en azından üç kişinin el yazılarını ben yakından tanıyorum. O üçünün de değil. Cahit Arf'in değil, Ali Yar Bey'in değil, babamın el yazıları değil. Ama geriye daha epey insan kalıyor tabii. Bu komisyonun dışında da, başka kişiler de değişik zamanlarda bu çevirinin üzerinde çalışmış olabilirler. Şöyle bir baktığımda birkaç değişik yönde çalışılmış gibi. Bir tanesi, daha Türkçesini güncelleştirmiş diyelim. Yani Garb yerine Batı, tabir yerine terim, iki şubeye ayrılır yerine iki dala ayrılır gibi şeyler. Ama bazıları da öyle değil. Her zaman aynı yönde de değil. Tabii, kimin el yazısı, hangi zamanlarda yapıldı bilmiyorum. Bir noktayı belirtmek isterim. Şehzadebaşı caminin imareti bir ara bir Matematik Araştırma Enstitüsü olarak kullanıldı. Onun tam olarak kullanılmaya başlaması 1960'ların sonudur. Yani bu komisyonun ben orda toplanabileceğini sanmıyorum. Çünkü 60'ların ortasında alınmıştı, kullanımı üniversiteye geçmişti ama fevkalade harap haldeydi. 68 yahut 69'da ancak kullanılabilir hale geldi.

Feza Günergün (İstanbul Üniversitesi): Biz anabilim dalı olarak bu sempozyumu hazırlarken önce Salih Zeki hakkındaki kaynakları ortaya çıkarmak için bir çalışma yaptık. Gerek gazetelerde gerek daha önce Salih Zeki hakkında yapılan yayınları bir araya getirmeye çalıştık. Ortaya koymak istediğimiz iki şey vardı. Birincisi Celâl Saraç hocanın Salih Zeki kitabında *Asâr-ı Bâkiye*'nin astronomiye ilgili üçüncü cildi üzerindeki değerlendirmesini yaparken hangi manüskriden yararlandığını ortaya koymaktı. Tıp Tarihi kürsüsünde, manüskrinin bir nüshasının olduğunu biliyorduk. O nüshaya ulaşamadık. Ancak bu komisyonda Süheyl Ünver, Bedii Şehsuvaroğlu gibi tıp tarihçilerinin yanında matematikçilerin de adı geçiyordu. Dolayısıyla bir nüshası tıp tarihindeydi ama diğer nüshası da muhtemelen matematikçilerin elinde olmalıydı, diye düşündük. Onun için Türk Matematik Derneği'ne başvurduk ve Prof. Hülya Şenkon dernek arşivinde çeviriyi bulunca çok sevindik. Kendisine, bize bu çeviriyi tanıttığı için ayrıca teşekkür ediyorum. Bu çeviri, Salih Zeki'nin ölümünün 40. yıldönümünde (1961) gündeme gelmiş gibi görünmektedir. Ama muhtemelen tercümelerde meydana gelen sıkıntılar yüzünden, bu yayınlanamadı. Yayınlanabilseydi, Nazım hoca bunu yayınlardı. Çünkü Nazım Terzioğlu'nun matematik tarihine olan ilgisini ve başka tıpkıbasımları da hazırladığını biliyoruz, Apollonius'un Konikler'ini vs.yi. Tercümeye son halini vermek, edisyonunu yapmak sanıldığı kadar kolay değildi. Ama bundan sonra bu metin üzerinde çalışılabilir ve güzel bir metin ortaya çıkarılabilir diye

düşünüyorum. Çünkü bu te astronomları, hem eski termin Dolayısıyla geçiş dönemi ma sağlam olduğuna inanıyorum. Terzioğlu'na, bu çevirin bu se müteşekkirim. Ortaya çıkmasın ilgili çalışmalarda kaydını görü Eldem Bey'in ricası üzerine ya katalogudur. Halil Ethem Eldem bizim müzedeki astronomi a Muhtemelen bu kataloğun hazı ediyor. Halil Ethem Eldem bir hazırlamasını istemiş intibam ulaşamadık. Eğer bu yazma ka konusu bile olabilir.